

ՀԱԿՈՐ ՂՐԻՄԵՑԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԵՎ ՕՐՎԱ ՄԱՍԻՆ

Ջ. Ա. ԷՅՆԱՔՅԱՆ

XV դ. նշանավոր տոմարագետ Հակոբ Ղրիմեցին սովորել է Հովհան Որոտնեցու աշակերտ Գևորգ Երզնկացու դպրոցում, որը գործում էր Երզնկա քաղաքի մոտերքում գտնվող Կապոսի վանքում:

XIV դ. վերջերին Հայաստանում գործող ուսումնական հաստատությունների մեջ հատկապես նշանավոր էր Գևորգ Երզնկացու գպրոցը, որտեղ հատուկ ուշադրություն էր դարձվում տոմարագիտական-աստղաբաշխական գիտելիքների դասավանդմանը: Հովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու դործերը հսկայական աղբյուրներ են թողել իրենց կրտսեր ժամանակակիցների՝ այդ թվում նաև Հակոբ Ղրիմեցու վրա, որի «Մեկնութիւն տոմարի» աշխատությունում կան Գր. Տաթևացու «Գիրք հարցմանցից» վերցրած ամբողջական հատվածներ: Լինելով Տաթևացու կրտսեր ժամանակակիցը, Հ. Ղրիմեցին ստեղծագործաբար օգտվել է մեծանուն գիտնականի հիշյալ աշխատությունից:

1410-ական թվականներին Հ. Ղրիմեցին, իբր հանաչված մասնագետ, հրավիրվում է Մեծոփի վանքի հռչակավոր գպրոցը, ուր 1415 թ. խմբագրում է Գր. Տաթևացու «Քարոզգիրքը», իսկ 1416 թ. վարում է դպրոցի տոմարագիտության դասընթացը: Նրա «Մեկնութիւն տոմարի» աշխատությունը այդ դասընթացի գրառումն է: Հ. Ղրիմեցին վկայում է, որ վանքում եղել են բազմաթիվ տարատեսակ, անկանոն վիճակում գտնվող տոմարատետրեր, և ինքը ստիպված է եղել սրբագրելով դրանք՝ ստեղծել նոր տոմարագիրք, որից հետո շարադրել է իր ընդարձակ մեկնությունը¹: Նրա այդ աշխատությունը «երկար ժամանակ ուսումնական ձեռնարկի դեր է կատարել, և առավելս, քան որևէ այլ գրվածք, գաղափար է տալիս միջնադարյան Հայաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում քառյակ գիտությունների—թվաբանության, երկրաչափության, երաժշտության և աստղաբաշխության գծով դասավանդվող գիտելիքների ժամալի և բովանդակության մասին»²:

Ներկա հոդվածի նպատակն է՝ կանգ առնել Հ. Ղրիմեցու վերոհիշյալ աշխատության մեջ շոշափված բազմաթիվ հարցերից մեկի վրա միայն. ի՞նչ է ժամանակը ընդհանրապես, և օրը իբրև ժամանակի միավոր:

Ինչպես գիտենք, յուրաքանչյուր բնական երևույթ տեղի է ունենում տարածության ինչ-որ տիրույթում և ժամանակի ինչ-որ հատվածի ընթացքում: Այդ պատճառով էլ որևէ երևույթ ուսումնասիրելիս՝ տարածության հետ մեկտեղ պետք է հաշվի առնել նաև ժամանակը:

¹ Լ. Խաչիկյան, Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 181:

² Լ. Խաչիկյան, Հայ բնագիտական միտքը XIV—XVIII դարերում («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 2, էջ 27):

Ժամանակի գծային բնույթը՝ այսինքն նրա անկրկնելի, անվերադարձ լինելը, որը բնական ու հասկանալի է, և առանց որի մենք չենք էլ կարող առհասարակ պատկերացնել ժամանակը, բոլորովին էլ հասկանալի չի եղել անցյալում:

Միջնադարյան որոշ մտածողներ ժամանակի պարբերական ընկալումը համատեղել են գծայինի հետ: Նույնը նկատելի է նաև Հ. Ղրիմեցու մոտ. «Ժամանակն ի գոյից է, թէ՛ յանգոյից» հարցին նա, Գր. Տաթևացու նման³, պատասխանում է. «Ի գոյից է, զի շարժումն երկնի և ընթացք լուսաւորացոյ ծնանին գծամանակն. և յանգոյից, զի անցեալն ապականեալ է, և ապագայն ոչ է ի միջի, և ներկայն անզգայաբար անցանէ»⁴:

Անտիկ գիտության և քրիստոնեական գաղափարախոսության համատեղումը ակնհայտ է Հ. Ղրիմեցու քննարկած տարրեր հարցերում: Այս իմաստով՝ նրա «Մեկնութիւն տոմարի» աշխատության համար իբրև բնաբան կարող են ծառայել «Գիտել պարտ է, զի տումարական մակացութիւն ոչ սոսկ իմաստասիրութիւն է և ոչ պարզ աստուածաբանութիւն, այլ խառն ի յերկուցն գեղեցիկ ունի զվարդապետութիւն»⁵ տողերը:

Սակայն այսպիսի մեկնակետը չի խանգարել նրան բնության երևույթներին տալ իր ժամանակի համար առաջավոր գիտական բացատրութիւններ: Այսպես՝ ժամանակի և թվականի միջև եղած կապի մասին Հ. Ղրիմեցին գրում է. «Արդ ժամանակն ի շրջագայութենէ երկնիցն պատճառի⁶, և թուականն ի ժամանակէն... երկինքն միշտ յաւէտ յառաջ խաղայ. է այսպէս և ժամանակն, զի ներկայն միշտ անցելոյն առաջի կայ և ապագայն ներկախոս⁷: Այդ կապը ավելի ակնառու դարձնելու նպատակով նա տումարագետի աշխատանքը համեմատում է արհեստավորի աշխատանքի հետ և գտնում, որ ինչպես առանց նյութի դժվար է պատկերացնել արհեստավորին, այնպես էլ առանց թվականի՝ տումարագետին: Իբրև օրինակ նա վերցնում է շտաշված փայտը և ասում, որ այն զորությամբ է միայն գավազան, իսկ երբ փայտը տաշում ենք, քերում, արդեն ներգործությամբ է դառնում գավազան: Այդպես էլ թվականը զորությամբ պարունակում է ապագան՝ ժամանակի մեջ, իսկ անցյալն ու ներկան ներգործությամբ են պարունակվում թվականի մեջ: Ուստի վերջիններս թվելի են, իսկ ապագան չենք կարող թվել: Ինչպես նյութն «էացուցանէ զգործն», այնպես էլ թվականը «էացուցանէ զտումարն» և «թարց թուականի տումարն ոչ տումար է»: Ինչպես նյութը առանց գործի ունի էություն, իսկ գործն առանց նյութի՝ ոչ, այնպես էլ թվականը առանց տումարի ունի էություն, որովհետև ժամանակից է բաղկացած, և «ժամանակս միշտ յէութենէ կայ, որ թվելովն՝ զէութիւն թվականին տայ»⁸:

³ «Գիրք հարցմանց... Գրիգորի Տաթևացույն», Կ. Պոլիս, 1729, էջ 198:

⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 1114, Թ. 47ա:

⁵ Նույն տեղում, Թ. 43բ:

⁶ Սա Արիստոտելի տեսակետն է, որն ընդունել են միջնադարյան շատ մտածողներ, ինչպես նաև Գր. Տաթևացին: Նույնպիսի միտք գտնում ենք XIII դ. պատմիչ Վարդան Արևելցու մոտ. «Բնութիւնն շարժէ զգունդն երկնից, և նա զժամանակն» («Շաւաղումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1882, էջ 4):

⁷ Ձեռ. № 1114, Թ. 48բ:

⁸ Նույն տեղում, Թ. 45ա:

Միջնադարում ժամանակը բնութագրվում էր երեք կատեգորիաներով. հավիտենականություն, դար (միշտ) և ժամանակ: Սրանք ունենալով ավելի խոր իմաստ, միմյանցից տարբերվում էին չէ թե միայն տևողությամբ: Այսպես՝ հավիտենականությունը հատուկ էր միայն աստծուն՝ աստված ժամանակի արարիչն էր, մշտնջենավոր էին երկնային մարմիններն ու հրեշտակները, «ժամանակեայ» էր մարդը, որը կարգավորիչ էր ժամանակի»⁹:

Հետևելով Տաթևացուն, Հ. Ղրիմեցին գտնում է, որ «հավիտեանն» էլ իր հերթին շորս տեսակ է լինում. «յարածգական», որն անսկիզբ է և անվախճան, «անսկիզբ հավիտեան», «անվախճան հավիտեան» և «ժամանակեայ հավիտեան», որն ունի և՛ սկիզբ, և՛ վախճան:

«Յարածգական» հավիտյանն, ըստ Հ. Ղրիմեցու, հաշվել հնարավոր չէ, ինչպես հնարավոր չէ հաշվել երկնքի բոլոր աստղերը, անձրևի շիթերը, ժառանգի տերևները, ծովի ավազի հատիկները: Անսկիզբ և անվախճան հավիտյանները կարելի է չափել այն ծայրից, որտեղ դրանք սահմանափակվում են: Իսկ ժամանակը քանի որ սկսել է հաշվել մարդը, այդ պատճառով էլ մարդու արարչագործության պահը համարվում է սկիզբ. ըստ այդմ թվականի սկզբի մասին ասում են՝ «կալ յԱզամայ հետէ»¹⁰:

Հ. Ղրիմեցին քննել է նաև ժամանակի չափման հարցը: Ինչպես գիտենք, ժամանակը չափվում է պարբերաբար կրկնվող՝ ինչ-որ երևույթի օգնությամբ, որը կրկնվում է անընդհատ, միևնույն տևողությամբ: Եթե երկարության և զանգվածի միավորները տարբեր ժամանակներում տարբեր են եղել, ապա ժամանակի միավորի ընտրության հարցում տարածայնություն չի եղել. ցերեկվա և գիշերվա հերթափոխությունը հուշում է մարդուն ժամանակի միավորի ընտրության միակ, բնական ձևը: Ժամանակի մյուս միավորները արտահայտվում են օրով կամ նրա մասերով: Սակայն օրվա և տարվա առաջացման պատճառների բացատրություններ նույնպես տարբեր ժամանակներում տարբեր են եղել: XVI դ., երբ Կոպեռնիկոսը ապացուցեց, որ երկիրը պտտվում է իր առանցքի ու արևի շուրջը, դրանից հետո միայն գիտականորեն բացատրվեցին ցերեկվա և գիշերվա առաջացումը, երկնային սֆերայի օրապտույտը և շատ այլ երևույթներ, իսկ Հակոբ Ղրիմեցուն Կոպեռնիկոսից բաժանում էր մեկ հարյուրամյակից ավելի ժամանակամիջոց, երբ ընդունված էր տիեզերքի կառուցվածքի մասին եկեղեցու կողմից գովերգված երկրակենտրոն սխեման և ինչպես ամենուրեք, Հայաստանում էլ գիտությունը ստանձնել էր աստվածաբանության հյուսկամակատարի դերը: Բնականաբար, Հ. Ղրիմեցին նույնպես այդ սխեմայի կողմնակիցն էր և ժամանակի չափման հարցը քննարկելիս հենվում էր դրա վրա: Նա հանգամանորեն բացատրում է, որ չափելու համար միշտ էլ ինչ-որ բան է պահանջվում, որը տարբերվում է չափվող մեծությունից. և այս կապակցությամբ նշում, որ երկնքի շարժումը չի կարող միավոր լինել երկնքի ժամանակի համար, այլ այն չափ է մեր՝ երկրագնդի համար, որովհետև «ժամանակս առ մեզ է և ո՛չ է յերկինս, վասն դի առաջին շարժումն զայլս չափէ... և յերկրի լինի ամառն և ձմեռն, և ո՛չ յերկինս»¹¹:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Ձեռ. № 1114, Թ. 49բ:

¹¹ Նույն տեղում, Թ. 47ա:

Ինչպես տեսնում ենք, Հ. Արմենցին շի ցանկացել ժամանակի շարժումը ներկայացնել իբրև մեխանիկական հաշվումների մի սխեմա. նա ամենայն մանրամասնությամբ շարադրել է տոմարի գիտական հիմքերը, որպեսզի հետագա հաշվումները պարզ և հասկանալի լինեն:

Հետաքրքրական է նշել, որ Հայաստանում գիտական աստղագիտության հիմնադիր Անանիա Շիրակացին «ի՞նչ է ժամանակ» հարցին պատասխանում է կարճ. «ժամանակ է անդուգաւոր ընթացք, երկհաւասար պատահ, երկանցիկ, փոփոխաշափ բերման, և հոլովն արտասանեալ յանտեսս»¹²: Նույն պատասխանը ավելի կարճ գտնում ենք Հովհ. Իմաստասերի մոտ. «ժամանակ է անդուգաւոր ընթացք երկհաւասար պատահման երկայնից»¹³:

«Մեկնութիւն տոմարի» աշխատությունը ընդարձակ հատվածներ է պարունակում օրվա՝ և օրը՝ իբրև ժամանակի միավոր լինելու մասին:

Ժամանակի միավորների մասին խոսելիս Հ. Արմենցին օրվան յուրահատուկ տեղ է հատկացնում: Հավանաբար դա բխում է նրանից, որ ժամանակի շարժման ամենափոքր միավորը միջնադարում համարվում էր օրը:

Ըստ Հ. Արմենցու՝ օրը ունի կրկնակի իմաստ. «բնական» և «արուեստական»¹⁴: «Արուեստական՝ ծագումն լուսոյ մինչև յերեկոյ առ հասարակ յազգս, իսկ օր բնական, որ է կիտէ ի կէտ՝ ԻԴ (24) ...բնական օրն է տիւ և գիշեր, իսկ արուեստական օրն միայն տիւ: Բնական օրն հաւասարաշափ է, զի ոչ առաւելու և ոչ նուազէ»¹⁵: Սակայն դա չի խանգարել Հ. Արմենցուն ընդունելու լուս-խավար հասկացության կրոնական սահմանումը. գիշերն ու ցերեկը, լույսն ու խավարը դիտել իբրև միմյանցից անկախ հասկացություններ. «առաւտոն խառն է ի լուսոյ և ի խաւարէ»¹⁶:

Հայտնի է, որ օր և գիշեր, լույս և խավար հասկացությունների հակադրությունը անցյալում արտահայտում էր կյանքի և մահվան հակադրությունը: Գիշերը համարվում էր դժվարությունների, սարսափների շրջան, իսկ օրվա լույսը օգնում էր մարդուն ազատվելու սարսափներից և անհասկանալի ուժերից: Այդ հարցին անդրադարձել են միջնադարյան տարբեր մտածողներ¹⁷:

12 Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, աշխատությամբ Աշոտ Արրահամյանի, Երևան, 1940, էջ 64:

13 Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 214:

14 Ձեռ. № 1114, Թ. 85բ:

15 «Բնական» և «արուեստական» օրվա այս սահմանումները գտնում ենք նաև Գր. Տաթևացու «Գիրք հարցմանցում» (էջ 194):

16 Ձեռ. № 1114, Թ. 86ա:

17 Այսպես, օրինակ, Եզնիկ Կողբացին դրում է. «Երկու հակառակք իրերաց՝ միմեանց ծախիչք են, որպէս խաւարի լույս» («Եզնիկայ վարդապետի Կողբացոյ Եղծ աղանդոց», Քիֆլիդ, 1914, էջ 46: Ինչպես տեսնում ենք, ըստ Կողբացու արուեստական օրը՝ տիվը սահմանվում է իբրև առանձին հասկացություն: Այդպես է նաև հույն փիլիսոփա Սեկունդոսի մոտ, որի հայերեն թարգմանությունը համարվում է հնագույններից մեկը (VII—VIII դդ.): «Ի՞նչ է տիւ» հարցին նա պատասխանում է. «Հանդէս, որ լի է աշխատութեամբ, շրջանակ երկուտասանժամեան, ... յորդորումն աշխարհի, ... կենդանեաց համարոյք առ ի զմիմեանս տեսանելոյ. յուշարար անդադար, բնութեան հայելի. թիւ որով յարտեանականք համարին», իսկ «ի՞նչ է արեգակ» հարցի պատասխանը խոսում է գիշեր-ցերեկ հակադրության մասին՝ «ակն լուսաւոր, նահատակ գիշերոյ» («Հանդէս ամսօրեայ», 1894, էջ 274):

«Հարցմունք և պատասխանիք ի գիրս ծննդոց» աշխատության հեղինակը ավելի կոնկրետ է հարցը դնում. «Եւ թէ ոչ էր խաւարն արարած, ընդէ՞ր ասէ Դաւիթ թէ արարեր զխաւարն և եղև լրարեր 5—5

Լույս-խավար հասկացությունների բացատրությունը Շիրակացու մոտ տրված է հետևյալ կերպ. «Եւ այսպէս ի փոփոխել արեգական զգնացս իւր կատարէ ժամանակս յեղանակաց:... Եւ եղիցին յաւուրս՝ որպէս և Սաղմոսն վկայեաց՝ թէ իշխանական տունջեան. և ի՛ւ իւիք իցէ իշխանական տունջեան՝ եթէ ո՛չ գնացիքն ցուցանել ի նմա զլույս իւր»¹⁸: «Եւ արդ՝ յայտ է թէ տիւ ի լուսոյ արեգականէ լինի իսկ գիշեր ո՛չ եթէ յումեթէ, այլ ուր ո՛չ գոլ լույս. անդ խաւար է, և գիշեր...»¹⁹:

Ուշագրավ է, որ ցերեկ-գիշեր հասկացությունները միմյանցից չեն անջատված հայկական ժողովրդական հավատալիքներում: Օրինակ, Գ. Սրվանձտյանի մոտ կարդում ենք. «Կերթայ, րաստ կուզայ փիր հալեւորի մը: Հալեւոր նստեր դարի զլուխ, սեւ թելէ կծիկ մը ձեռք, կը կծկէ, սպիտակ թելէ շոջ կծիկ մ՛ էլ դրեր կուշտ: Կերթայ մօտ, կը հարցուցէ.— Էդ ի՞նչ կծիկներ են, դու ո՞վ ես:— Ո՛րդի, կա՛սէ, ես ժուկն ու ժամանակն եմ, սեւ կը կծկեմ՝ գիշեր է, սպիտակ կծկեմ՝ ցերեկ է»²⁰:

Հակոբ Ղրիմեցին լավատեղյակ էր իր նախորդների աշխատություններին և գիշեր-ցերեկ հասկացությունները, վերջին հաշվով, ճիշտ է բացատրում: Նա արեգակի հատկությունների մասին խոսեցիս նշում է. «...զտիւ և գիշեր կատարէ, ճշտ է ժամանակաց... զոմանս խաւարէ և զայլս լուսաւորէ»²¹:

«Մեկնութիւն տոմարի» հեղինակը անդրադարձել է նաև «Գիրք հարցմանցում» բարձրացված այն հարցին, թե ինչու՞ սուրբ դիրքը արարչության սկզբի մասին չի ասում «առաջին» օր, այլ «եղև օր մի»: Պատասխանը երկու տեղում էլ նույնն է. «Ասելի է, նախ՝ զորքանութիւն ժամուցն ցուցանէ, թէ տիւ և գիշերն. Ի՞ (24). ժամ լինի օր մի բնական: Երկրորդ, զի միևնոյն օրն կատարի դարձմամբ արեգական ի կիտէ ի նոյն կէտ արեւելից: Երրորդ, զի յորժամ կատարին է (?) աւուրքն, դառնամբ ի յառաջին օրն, որ է միևնույն: Չորրորդ՝ նշանակէ զփութանցութիւն աւուրցս մեր, զի ամեն ժամանակը մեր անցանեն իբրև զմի օր, անզգայաբար. ըստ այնմ հազար ամ յաչս Տեառն իբրև զզօր երեկոյ, որ էանց որպէս զպահ գիշերոյ: Հինգերորդ, այս մին օր է, որ կրկնուիլով կատարէ զշաբաթ և զամիս և զտարի և զդար կենցաղոյս»²²:

Նկատի ունենալով Աստվածաշնչի այն տողերը, թե «հազար ամ յաչս Տեառն որպէս օր երեկի դի անց որպէս պահ մի գիշերոյ» կամ որ նույնն է՝ «և այս ևս մի լիցի ի ձենջ ծածկեալ, սիրելիք, զի մի օր Տեառն իբրև զհազար ամ է, և հազար ամ իբրև զմի օր»²³, միջնադարի մեր մտածողները, կարծեք, փորձում են ենթադրել, որ հազար տարին ոչ միայն աստծու աչքին է մեկ օր երեկում, այլ օրերն անցնում են այնպես «անզգայաբար», «փութանցիկ», որ այդպես է թվում բոլորին: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, հնարավոր է, որ

գիշեր» («Հանգէս ամսօրեայ», 1929, էջ 71): Այս հարցի պատասխանը գտնում ենք Հովհան-Որոտնեցու մոտ. «ոմանք... զխաւարն էութիւն զոլ ասացին, որ երեկ սուտ. քանզի խաւարն ոչ է էութիւն, այլ պակասութիւն լուսոյ» (Յովհ. Որոտնեցույ հաւաքեալ ի բանից իմաստասիրաց. «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, 1956, էջ 353):

¹⁸ Շիրակացի, նշվ. աշխ., էջ 53:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 54:

²⁰ Գ. Ս. Սրվանձտյան, Հասով, հոտով, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 151:

²¹ Չեռ. № 1114, Թ. 54բ, 55ա:

²² Նույն տեղում, Թ. 85ա, «Գիրք հարցմանց», էջ 193:

²³ «Գիրք Աստուածաշունչի» Հին և Նոր կտակարանաց, Վենետիկ, 1860, Սաղ. 2 Թ, 4 և Բ. Պետ. Գ. 8:

արարչագործությունը եղել է ոչ թե վեց օրում, այլ հազարամյակների ընթացքում:

Օրը, ըստ Հ. Ղրիմեցու, լինում է երեք տեսակ՝ առաջին, միջին, վերջին: Առաջին օրը եղել է անառավոտ, միջինը՝ սովորական 24 ժամանոց օրերն են, որոնք կրկնվելով կատարում են «դար կենցաղոյս», իսկ վերջինը լինելու է աներեկո, որը ժամանակի վախճանն է և հավիտենականության սկիզբը: Դարը տվյալ շրջանում ուներ մեծ ժամանակահատվածի իմաստ: Ընդունվում էր, որ արարչագործության օրից սկսած մարդկությունը ապրել է ընդամենը վեց դար. առաջին դարն է «յԱդամայ մինչև ցնոյ», այնուհետև «Աբրահամ, Մովսես, Դաւիթ և Քրիստոս: Սոքա են դարագլուխք 2(6) գարուց և է(7)-երորդն հանգիստ»²⁴: Աշխարհի վախճանով պիտի ավարտվեր վեցերորդ դարը և սկսվեր յոթերորդը՝ «հանգստի» դարը:

Որոշ միջնադարյան տոմարագետների կարծիքով, աշխարհի «վերջին» օրը պիտի լիներ 1410 թ. քիչ անց, որովհետև այդ ժամանակ լուսինը պիտի բոլորեր և այլևս չնվազեր: Ժամանակը կանդ էր առնելու, քանի որ օրվա մի կեսը պիտի լուսավորեր արևը, մյուսը՝ լիալուսինը: Հ. Ղրիմեցին իր պարտքն է համարել ապացուցել այդ լուրերի անհիմն լինելը²⁵: Նա տոմարագիտական հաշվումներով ցույց է տվել, որ լուսնի ընթացքի հաշիվներում (19-ամյակ, վերադիր) ամեն 19-ամյակի մեջ 2 ըուպե (կամ ինչպես ինքն է ասում՝ 1 մաս) նկատի չի առնված, որը կուտակվելով 360 19-ամյակի ընթացքում, արեգակի և լուսնի միջև տալիս է 12 ժամվա տարբերություն: Եվ եթե այդ տարբերությունը լինի գարնանային օրահավասարի օրը, ապա երկու կիսագնդերում էլ խավար չի լինի, քանի որ արեգակի 12 ժամ լուսավորելուց հետո անմիջապես ծագելու է լիալուսինը, և երկրագնդի 2 կիսագնդերն էլ միաժամանակ լուսավոր են լինելու, «Ոմանք սղալեալ և թիւր իմաց միտք բանիս,—գրում է Հ. Ղրիմեցին,—ասացին թէ յայնժամ լուսինն բոլորի և այլ ոչ խոռի»²⁶: Սակայն նա գոհունակութամբ նշում է, որ այդպիսի բան տեղի չունեցավ, ինչպես ինքը տարիներ առաջ կանխագուշակել էր: Հետևաբար, Հակոբ Ղրիմեցին կուրորեն չի հետևել կրոնական «գաղափարներին: Աշխարհի վախճանը գուշակող տգետ աստղաբաշխ-տոմարագետների դեմ մղած այդ գիտական բանավեճով բացահայտվում է Ղրիմեցի գիտնականի կերպարը: Թեև նա բացահայտ չի մերժում աշխարհի մոտալուտ վախճանի մասին քրիստոնեական եկեղեցու ուսմունքը, սակայն այն հետաձգելով անորոշ ժամանակով, ըստ երևույթին, ինչ-որ չափով կողմնակից է եղել աշխարհի անվախճան լինելու տեսակետին:

«Մեկնութիւն տոմարի» հեղինակը օրը իբրև ժամանակի միավոր սահմանելիս՝ բերում է մի քանի օրինակներ, որից երևում է նրա մաթեմատիկական գիտելիքների ճկունությունը. «Երևի կէտս ի վերայ միջոցաց տարրորդ և շարունակ քանակին, զի զտարրորդսն տարանջատ է և զշարունակսն բաղկացուցանէ»: Նույն ձևով արեգակի և լուսնի ճանապարհները «կէտք են», որովհետև «ի շարունակ քանակն կէտն բաղկացուցանէ զգիծն», կետ է շրջանագծի կենտրոնը, կետից է բաղկացած նաև ինքը՝ շրջանագիծը, կետ է և երկիրը՝ երկնա-

²⁴ «Գիրք հարցմանց», էջ 193:

²⁵ Լ. Խաչիկյան, Հայ բնագիտական միտքը XIV—XVIII դարերում, էջ 29:

²⁶ Նրուաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանի ձեռ. № 1244, էջ 210—211 (ընդօրինակությունը շնորհակալությամբ ստացել ենք Լ. Խաչիկյանից):

լին ծիրի անբավ հեռավորության հետ համեմատած²⁷: «Կոչի կէտ վայրկյան և սուղ ժամանակն... կէտ է և շափ աուրն»²⁸:

Քանի որ ժամանակի շափ է հանդիսանում Լրկնքի շարժումը, Ղրիմեցին անհրաժեշտ է համարել մանրամասն քննարկել նաև այդ հարցը: Երկիրը, ասում է նա, շրջանագծի կենտրոնի նման տիեզերքի կենտրոնում անշարժ կանգնած է. շարժվում է երկինքը, իսկ ժամանակը «ի շրջագայութենէ երկնիցն պատճառի»: Իսկ ինչպե՞ս է շարժվում երկինքը: Չնայած այդ մասին եղած կարծիքները հենվում էին Պտղոմեոսի տեսության վրա, բայց դրանք շատ հարցերում տարամիտվում էին միմյանցից:

Շիրակացու մոտ շարժվում է երկինքը՝ արևելքից դեպի արևմուտք: Երկնային մարմինները, բացառությամբ անշարժ աստղերի, շարժվում են երկնքի հակառակ ընթացքով: Երկինքը անհամեմատ ավելի արագ շարժվելով, երկնային մարմիններին տանում է իր ուղղությամբ. «Եւ վասն ընթացից լուսաւորացդ ի մտից յևս կոյս ընդզէմ երկնի մի՛ ումեք անահաւատ թուեցեալ յամառեցի, ասելով թէ մեք տեսանեմք զլուսաւորսդ ելեալ յարևելից և եկեալ մինչև յարևմուտս՝... այլ դիտասցէ թէ երկիրն է այն, որ հանէ զնոսա յելից և բերէ ի մուտս. քանզի անշափ է Լրագութիւն շրջագայութեան երկնի»²⁹: Այստեղ նա բերում է արագ պատվող երկանքի վրա քայլող մրջյունի օրինակը, որը դուրս չընկնելու համար ընթանում է քարի շարժման հակառակ ուղղությամբ: Այս երևույթին ճիշտ նույն բացատրությունն է տալիս նաև Հ. Ղրիմեցին. «Լուսաւորք ունեն հասարակ և յատուկ շարժումն. յատուկ շարժումն արևմուտից յարևելս. և այս յայտ է ի լուսնէն, իսկ հասարակ շարժումն յարևելից յարևմուտս: Եւ յատուկ շարժումն յինքեանց է: Եւ հասարակն ի բնութենէ երկնիցն... զնոսա բռնութեամբ ըստ ինքեան ձգէ»³⁰:

Նա ևս բերում է մրջյունի հայտնի օրինակը, կրկին անգամ հաստատելով այն իրողությունը, որը տասնամյակներ առաջ ճշգրիտ ձևակերպել է Գ. Տեր-Մկրտչյանը. «Անանիան իբրև աղբիւր է ծառայել իրենից հետո եկող բոլոր տոմարագետներին... Ինչ նշանակություն որ ունեցել է Խորենացու Պատմությունը հետագա պատմիչների համար, նույնն է եղել Շիրակացին... հետագայ տոմարագետների համար»³¹:

Հ. Ղրիմեցին քննել է նաև երկնքի շարժման արագության փոփոխության և, դրա հետ կապված, ժամանակի հիմնական միավորի՝ օրվա տևողության փոփոխության հարցը: Նա գտնում է, որ երկնքի սովորականից ավելի արագ կամ ավելի դանդաղ պտտվելու դեպքում երկրի վրա ավերածություններ կլինեին, կփոփոխվեր ցերեկվա և գիշերվա տևողությունը, որի հետևանքով կխախտվեր կյանքի նորմալ ընթացքը: Այդ պատճառով էլ երկինքն «միշտ ու-

²⁷ Այսպիսի համեմատության հանդիպում ենք նաև VII դ. հույն իմաստասեր Գևորգ Պիսիդացու «Վեցօրեայք» աշխատությունում, որը վաղ միջնադարում թարգմանվել է հայերեն.

«Ի միշի բերէ դերկիր՝ իբրև զկէտ մի,

ի վերայ ոչինչ կառուցման կառուցեալ:

...Քանզի շափ երկնի՝ անշափութեամբ

եւ առ քե՛ կէտ մի է անձուկ»: («Բաղմավէպ», 1890, էջ 145):

²⁸ Ձեռ. № 1114, Բ. 93ա, 93բ:

²⁹ Շիրակացի, նշվ. աշխ., էջ 48:

³⁰ Ձեռ. № 1114, Բ. 82բ, 83ա:

³¹ «Արարատ», 1896, էջ 341, 342:

նի դմիակ շարժումն... շափ է աուրն, զի ի կիտէ՝ ի նոյն կէտ ընթանալով բովանդակէ զօրն... Երկինքն Եթէ յաուրն Բ (2) կամ Գ (3) անգամ շուրջ առնոյր վասն ահագին սրրնթացութեան ցրուէր զծովս և հոսէր զերկիր. վասն այսորիկ կշռարար Ետ նմա Աստուած զմիակի շարժումն... զի թէ պակաս գնալովն, քան դմի անդամ... հոլովէր, ահագին ծանրութիւն երկրի և ծովուց ո՛չ կարէր զկայ առնուլ դմիջոցիս³², այլ խոնարհիլ ի ներքին կիսագունդն... ապականէր... յարագ շարժութենէ նորա... ծնանի ջերմութիւն... արդ՝ եթէ՝ այլևս սրընթացարար ընթանայր, քան զոր այժմս ընթանայ, կիղէր և շորացուցանէր զաշխարհս, և ոչ կարէին զգլմ ունել ջերմութեան այնր»³³,

Երկնքի շարժման անփոփոխ լինելու անհրաժեշտութեան հարցին անդրադարձել և նաև Գևորգ Պիսիդացին, Նրա կարծիքով՝ այդ շարժումը այնպես և կատարվում, որ առաջացած ջերմությունից արարածները շայրվեն:

«Զի մի՛ կործանեսցէ պնդութիւն հոլովիցն
 Ի վաղվաղակի վարուցն շտապոյ,
 ...Զի թէ՛ ոչ էր բարեկարգ, այլ խոտորէր,
 Զաշխարհ ՚ի շեղելն իւրում փաղաղէր»³⁴,

Ըստ երևույթին Հ. Ղրիմեցիին ծանոթ է եղել Պիսիդացու վերոհիշյալ կարծիքին և ստեղծագործաբար օգտվել է նրանից:

Այսպիսով, — եզրակացնում է Հ. Ղրիմեցիին, — ամեն ինչ հաշված է այնպես, որ երկրի վրա կյանքը լինի նորմալ, ներդաշնակ. «զի մի՛ կրկին գալովն կարի փոքրացուցէ... և մի՛ ըստ.Բ (2). աուր շափ գալովն ի յերկարութենէն ձանձրացուցէ... այլ այնպէս զմիջինն գնալով ճանապարհ զաշխարհս ի հանդարտութիւն պահեսցէ»³⁵: Եվ այստեղ նա հիացած բացականչում է. «Եւ մեք փառաւորեմք զհրաշագործն Աստուած, որ անշունչ և անկենդան լուսաւորացն այսքան անմոլար շաւոք տայ զտանել զմիմեանս յամս ՇԼԲ. (532). առանց մոլորելոյ, զի ոչ եթէ տարու ոչ մոլորին զմիմեանս, այլ և ո՛չ ամսով մի, կամ շաբաթով, կամ օրով, կամ ժամով, կամ մասամբ, այլև ոչ ըռպէի միով»³⁶:

Սա սովորական հիացմունք չէ, այլ որոնող գիտնականի հիացմունք, որը շէր կարող այլ կերպ արտահայտվել XV դ. սկզբներին:

Ավարտելով իր խոսքը ժամանակի և նրա շափելու մասին, Հ. Ղրիմեցիին եզրափակում է. «Ուր ոչ գիտութիւն, անդ մոլորութիւն... Զի թէ ոչ գիտասցէ զաստիճանս կենդանակերպիցն, զիա՞րդ գիտասցէ զարեգական հոլովմունս: Եւ եթէ ո՛չ զհոլովմունս, նա՛ և ոչ զմասունս: Եւ եթէ ոչ զմասունս, նա և ո՛չ զժամս: Եւ եթէ ոչ զժամս, նա՛ և ո՛չ զաւուրս: Եւ եթէ ոչ զաւուրս, նա՛ և ոչ

32 Տիեզերքի կենտրոնում երկրի անշարժ մնալը տարբեր մտածողներ տարբեր ձևով են բացատրել: Հակոբ Ղրիմեցիին այդ բոլորը խոսքերել է մի նախադասության մեջ. «Գիտելի է, զի երկնից մշտաշարժութենէ է որ պահէ զերկիրս յանշարժութիւն, դանշարժութիւն երկրիս պահէ զնայ ի մշտաշարժութիւն» (ձեռ. № 1114, Բ. 46ա): Առաջին հայացքից ոչ մի նորություն չպարունակող այս արտահայտությունն ունի խոր իմաստ. այսինքն՝ երկիրը և երկինքը միմյանցից անկախ չեն. նրանցից մեկի շարժումով է պայմանավորված մյուսի անշարժությունը և հակառակը:

33 Ձեռ. № 1114, Բ. 82ա, 82բ:

34 «Բաղմավէպ», 1890, էջ 221:

35 Ձեռ. № 1114, Բ. 83ա:

36 Նույն տեղում, Բ. 90բ:

զշաբաթս: Եւ եթէ ոչ զշաբաթս, նա և զամիսս: Եւ եթէ ոչ զամիսս, նա և զտարիս, և եթէ ոչ զտարիս, նա և ոչ զժամանակս, և եթե ոչ զժամանակս, նա և ոչ զդարս...: Այսպիսով, յայտնի եղև, դի ուր ոչ է չափ և համար, անդ և ո՛չ գիտութիւն»³⁷,

Հանրագումարի բերելով վերը նշված փաստերը կարող ենք վստահորեն ասել, որ Հ. Ղրիմեցին ստեղծագործորեն յուրացնելով և հարստացնելով իր նախորդների տիեզերագիտական հայացքները, շարադրել է հետաքրքիր մի աշխատություն («Մեկնութիւն տոմարի»), որն ուշագրավ տեղ պետք է զբաղի բազմադարյան հայ մշակութի պատմության մեջ:

ТОЛКОВАНИЕ ПОНЯТИЯ ВРЕМЕНИ И ДНЯ У АКОПА КРЫМЕЦИ

Дж. А. ЭЙНАТЯН

Резюме

Научно-педагогическая деятельность замечательного армянского календариста и космографа Акопа Крымеци приходится на первые два десятилетия XV в. Воспитанный на традициях Татевского университета, он воспринял многие положения выдающегося ученого, ректора этого университета Григора Татеваци.

В 1416 г. А. Крымеци пишет свою известную работу «Толкование календаря», которая долгое время играла роль учебника в средневековых армянских школах.

Творчески освоив и обогатив космографические взгляды своих предшественников, Крымеци создал заслуживающую внимания, ценную работу, которая, несомненно, должна занять достойное место в многовековой истории армянской культуры.

³⁷ Չեք. Ճ 1114, Բ. 97 ր, 98ա: